

CSAPODY MIKLÓS

„MÉLY ALAPOT JÖVENDŐ NAGYSÁGNAK”

Jancsó Béla: *Érték, erkölcs, közösség*

■ Remekbe szabott Berzsenyi- és Kemény Zsigmond-esszék a *Nyugatban*, Babits biztatása, Osvát várakozása, aki a huszonhárom éves Jancsót Illyéssel és Németh Lászlóval együtt emlegeti az új nemzedékből, mint akiktől a legtöbbet várja. Európai tájékozódás, természettudományos szemlélet, lélektani-esztétikai fejtegetések, irodalmi bírálat, színikritika, zene, festészet, grafika. Népiség és transzvilvanizmus, az Ady–Móricz–Szabó Dezső-eszmetriász útmutatását követő „új erdélyi ideológia”, a maradi mentalitás megreformálása, a társadalomszervezés átfogó terve, a megvalósításhoz nemzedéki folyóirat és mozgalom. Elfogulatlan értékítélet, szilárd meggyőződés, egy küzdőképes nemzedék megszervezése. És ennek az etikai és a szellemi minőségűtől, a személyiség kisugárzásától áthatott egyedülálló teljesítménynek a másik oldala: meg nem írt esszék, a Tamási Áron által várt erdélyi magyar irodalomtörténet elmaradása, a Buday Györgynek ígért székely irodalmi tanulmánykötet visszavonása. Teória, esztétika, esszé, kritika helyett az alapok építése, közéleti küzdelem, irodalom helyett irodalompolitika, ifjúságnevelés, falu, népszolgálat. És a harmadik oldal, magánéleti nézetből: magány, bizalmatlanság, csalódások, keserűség, belenyugvó önfeláldozás, a félreálló távolmaradása, fogság, nélkülözés, depresszió és vergődés.

Torzóéletmű-e a Jancsó Béláé, mert nem folytatta az írást, mert félbemaradt az új öntudat kiformálása, és mert végül egyedül maradt? Igen, mert nemcsak több, hanem súlyos, tömörszerű egész is lehetett volna, pedig mégsem félbemaradt, befejezetlen. Jancsó egyszerre volt szerény és érzékeny, öntudatos, kemény, de zárkózott ember, akit megviselt az írói önbizalom fájó hiánya, gátolt kíméletlen igényessége és aszketikus szigora. Az irodalomról való lemondásában az „analógia nélküli kor” nemzedék- és társadalomépítő teendőit felismerő meggyőződése vezette. Műve azonban, melyet az örökös hiánytudat szorításában, számtalan akadályt legyőzve hozott tető alá, és amelyre később kishitűen, önkínzó elégedetlenséggel tekintett vissza, a körülmények ellenére kiteljesedett – ahogy lehetett. Ha Mikó Imre *Huszonkét éve* a Trianon utáni erdélyi magyar politikának „a társadalmi öntevékenység nemzetmegtartó erejét” igazoló összefoglalója, Jancsó Béla huszonkét éve hatkötetnyi írása, levelezése az első kisebbségi nemzedék irodalmi-közéleti küzdelmeinek teljes körképe. Kölcsey-esszéje ezt a küzdelmet példázva idézte a *Mohácsot*: „Amit apáitok nem tettek, azt nektek kell tenni... Óseitek parányi fészket raktak? Szedjétek össze a romokat, s tegyetek belőle mély alapot jövőndő nagyságnak, Apró harcokat vívtak? Csináljátok a békesség műveit temérdekeké. Változékonyságban sínylettek? Változzatok ti is, mint a lepke, nemesb-nél nemesb alakokra.” (*Az elfelejtett Kölcsey*)

De ha torzó, miért súlyos, teljes egész mégis az életmű? Azért, mert az idősebb írónemzedék, majd az övé, Balázs Ferencé, László Dezsőé nemcsak a szellemi-gondolkodásbeli romhalmaz eltakarítását vállalta, hanem az új élet transzszilván alapozását is; „a szellemi munkára vállalkozó ember kicövekeli a maga működésének határait, célt tűz maga elé, és a számára történelmileg kijelölt időben és társadalmilag-földrajzilag elrendelt térben definiálja az önmaga és a világ között létrejött viszonylatrendszer. Ebben a viszonylatrendszerben a legaktívabb tényező az al-

kotókedv” (Benkő Samu: *Sorsformáló értelem*). Bár a „jövendő nagyság” képe hamarosan semmibe foszlott, Jancsó és társai máig hatót alkottak, mert a reális helyzettudatból fakadó „új ideológiát” a kereszténység és a humanizmus moralitásával és a társadalom ismeretével támasztották alá. Kijárták a maguk teremtette etikai-közéleti iskolát, a gondolkodás átformálásáért folytatott küzdelmük egyszerre volt életre szóló ifjúkori élmény és erkölcsi elköteleződés; „A humánium: gyakorlat. Tett, cselekvés, de a kor határai-korlátai között végrehajtott aktus. A humánium nem az ember önszemlélete, hanem a lezártág megsemmisítése: nem a létfenntartás taktikája, hanem a változtatás stratégiája. Az etikai ember megelőzi a cselekvő embert, a cselekvő ember új etikai világot teremt. De az etikai ember a kor struktúrájának hordozója. Az ember így a mindig etikai burokbán jelentkező tetteivel történelmivé változtatja át magát és világát.” (Bretter György: *Humanizmus és struktúra*) Nem „1929 nemzedékén” múlt, hogy törekvéseik derékba törtek, hogy nem valósult meg sem a humanizmus: az egymásra utalt erdélyi népek „békés együttélése” sem a struktúra: a „szerves fejlődésű”, szolidaritásra épülő kisebbségi társadalmi egység, ami „sajnos csak frázisokban van meg” (*Erdélyi képzőművészek kiállítása*). Az első világháborút követő évtizedekben így bicsaklott ki minden reformgondolat az anyaországban és az utódállamokban. Kibontakozásukat mindig megakasztotta a hatalom, a karriervágy és a kicsinyesség, hogy végül a történelem törölje el őket, gyakran azokkal együtt, akik hirdetőik voltak; a kormányzat Erdély jövőjét tekintve sem Bethlen Gábor eszét, Bánffy Miklós tanácsát követte, mielőtt a tehetetlenség „betokolódott” rövidlátása oda vezetett, hogy a háború végén Magyarország ismét összeroppant a vesztes oldalon.

Irodalom és nemzetépítés

■ Tózsér Árpád *Vagyonos apáink* című könyvében utal József Attila Arany János-verseinek zárószakaszára: „Hadd csellengjünk hozzád, vagyonos Atyánk! / Házhelyünk a pusztá, kóbor a kutyánk, / Hadar a szárazság, pusztít az egér / s göggel fortyog kásánk, de hát az mit ér?” Az *Arany* a fájdalmas apahiány verse, egyszerűsmind főhajtás „a futó időt” megkötő nagy költő hagyatéka előtt, a hagyomány bensőséges birtokbavétele. Tózsér címválasztásának magyarázata, hogy a régiek, Balassi, Szenczi Molnár, Zrínyi, Vörösmarty, Arany, Madách és a többiek művei, akiknek örökét esszéiben szemügyre veszi, a nemzeti irodalom értéktárának legnagyobb kincsei közé tartoznak. Jancsó Béla a József Attila-vers születésekor, 1929 őszén már Benedek Elek hagyatékát, Makkai Sándor, Tamási Áron, Tompa László, Szántó György műveit méltatta, mert régi „vagyonos apáink” közül már gimnazista korában rátalált Mikes Kelemenre, Csokonaira, Berzsenyire, Keményre és Kölcseyre, Petőfire, Jókaira, Mikszáthra és Vajda Jánosra. Az európai irodalomból akkoriban Molicre, Voltaire, Balzac, Poe, Baudelaire, Wedenkind, Romain Rolland és az expresszionizmus, később Mereskovszkij, Reymont foglalkoztatta. Irodalomszemléletét a magyar klasszikusok, a *Nyugat* első nemzedékei és a 19–20. század világirodalma alakította. Kortársai, barátai közül a húszas évek végétől kritikusként főként Áprily, Kacsó Sándor, Makkai, Olosz Lajos és Reményik Sándor, Sipos Domokos, Szabó Dezső, Tamási pályáját követte, de írt Dsida Jenőről, Juhász Gyuláról, Karinthyról, Tompa Lászlóról és Mécs Lászlóról is.

Irodalmi pályája a kolozsvári református kollégiumban kezdődött, zsenéi Beethovenről, Mikszáthról az első kisebbségi magyar diáklapban, az önképzőkori Reményben látta napvilágot. Amikor Nagy Károly püspök az ifjúság új eszmei tájékozódását támatta, Jancsó válasza már az *Erdélyi Fiatalok*-eszmévelág jellemző vonását mutatta. Felfogása az egyetemes humánium, a nemzeti tartalom és az értékelvű népiség hangoztatásában közeli rokona annak a poétikus „humanista internacionalizmusnak”, melyet hamarosan Balázs Ferenc fogalmaz meg a *Tizenegyekben*. Jancsó vallomása szerint az internacionalizmus „nem bűn, hanem a leg-

szentebb hazaszeretet”. Fogalmi jelentőségű alapvetésként az *Erdélyi Fiatalok* programcikkében határozta meg az erdélyiség idealizált (nem közös, csak magyar) eszményét: „fajok találkozását az emberi értékek magaslatán”. A húszas évek eleje azonban még az *Előre* (1922), Jancsó és Kemény János diáklapja, az erdélyi magyar irodalom első nemzedéki orgánuma és a *Tizenegyek* (1923) készülődésének forrongó ideje. A *Tizenegyek* a korai transzszilvanizmus erőteljes identitástudatának, demokratikus aktivizmusának folytatódása. Hiányzik még a nemzedéki program, a lendületből nem lesz mozgalom, a kolozsvári magyar egyetemi-főiskolai hallgatók kevesen vannak, az erdélyi magyar művelődésben mégis ez az antológia a hamarosan szétváló irodalmiság és a népi alapozású társadalmiság közös forrása. Irodalmi nyomvonala az Erdélyi Szépművészek Céh (1924) és az *Erdélyi Helikon* (1928), a társadalmi az *Erdélyi Fiatalok* (1930) és a *Hitel* (1935) törekvéseiben bontakozik majd ki. Az erdélyi magyar ifjúság első nemzedéki megmozdulása Spectator szerint: „Csak egy kis könyv volt, amit kiadtak, csak egy kis bátorság volt, amit csináltak, csak örök ifjúság volt, amit képviseltek, minderről nem szólhatunk most meghatottság nélkül, amikor akarat, erő, bátorság, ifjúság nélkül bitangásra jutunk.” (*A Tizenegyek estélye*) A kezdő író munkái még csak ígéretes esszékísérletek, mint *A halhatatlan gyermek* Petőfi-arcképe. Hamarosan ma is eleven Berzsenyi-, Kemény- és Kölcsey-rajzaival bizonyította, hogy az esszé olyan „végtelenül gazdag lehetőségű műfaj”, mely „félíg tudomány, mert gondolati a lényege, de művészet, mert megvalósulása és szuggesztíója érzelmi és transzcendens is.” (*Szántó György*)

Balázs mellett Jancsó foglalkozott elsőként a székely irodalommal. Az erdélyi magyar irodalomban két típust különböztetett meg: az egyik „a kulturáltabb erdélyi, az egész magyarsággal s a világgal ezer szállal inkább összefüggő, de ezer viszonylatban élő, s éppen ezért halaványabb”, a másik „az eldugottabb, de egységesebb pszichéjű, mélyebb ösztönű, a székely” (*Erdélyi irodalom és székely irodalom*), az írók ebből „a legmélyebb erdélyi őstalajból” termelik majd ki a „legjellegzetesebben erdélyi és leginkább egyetemes emberi” értéket (*Erdélyi költők*). Amikor Tamási *Szűzmáriás királyfi*-ját Szabó Dezső sületlenségnek nevezte, megírta neki: „Ön nem érti meg az erdélyiséget, és nem érti meg a székely problémát. Ön, aki annyira erdélyi, és akinek annyi színe van a székelységből”. A székely irodalom azt a népet reprezentálja, amely „először adhat egy új, életerős, új ideológiájú magyar típust, amelyet Ön is hirdet.” Amíg Szabó nincs tisztában vele, melyik a fejlődés járható útja, arra kéri, látogasson mielőbb Erdélybe, ismerje meg „az erőket és a lehetőségeket, s akkor meg vagyok győződve róla, hogy meg fogja találni az igazi erdélyiséget és székely problémát, saját ellentmondásai feloldását, és megtalál minket.” Társadalmi, jogi, gazdasági síkon is úgy látta, a székelység megoldatlan helyzete a kisebbségi élet legfontosabb ügye (*Tamási Áron: Szűzmáriás királyfi*), Balogh Edgárnak 1930 februárjában írott sorai szerint „az erdélyi magyarság belső demokráciájának” alapkérdése.

Mélységesen elégedetlen volt az irodalmi élet és a kritika állapotával. Nincs, ami „a vérkeringést egy nép életereibe iktassa s a kritika idegrendszerével a különálló jelenségeket szerves életműködésekbe egyesítse”. (*Erdélyi antológiák – Erdélyen túl*) Meggyőződése volt, hogy az erdélyi irodalom „legfőbb szervi baja” a konzervatív kritika és a zsurnalizmus; arra jók, hogy az író megkerülje velük a való életet, mindamelllett alkalmasak „a magasabb problémák lebuktatására s a lélekvágyó közönség szétugasztására. Így áll elő a mai helyzet, hogy csak írók vannak, de szerves irodalmi élet nincs. Irányító, új generációkat is nevelni tudó, válogató és tápláló, és nincs közönség sem. [...] Jöjjön a kritikus, aki az erdélyi magyarság és székelység legmélyebb esztétikai rétegeit is kikutatja és feltárja. Jöjjön a kritikus, aki minden világáramlatot termékenyítően ereszt át.” (*Az erdélyi irodalom és az erdélyi kritika*) Tamási már 1926 tavaszán megírta neki Amerikából, „égető

szüksége volna meginduló irodalmunknak olyan művészi értékkel, megérzéssel és felfogással való bírálatra, mint ahogy azt Tőled várom. Egvedül Te vagy, aki előtt eddig igyekeztem elhallgatni, hogy nem tudok Erdélyben ma embert, aki ezt úgy meg tudná tenni, mint Te.” Jancsó megfelelt a kívánalomnak, és a kritikát lényeglátó műértelmezéssé emelte bírálataiban. Fő kérdése mégis az volt, képes-e az irodalom az erdélyi magyar élet „egész mélységének és szélességének” megmutatására, a problémákkal való nyílt szembenézésre? Úgy találta, hogy nem, mert a kezdetek hősi erőfeszítése a húszas évek derekára kifulladt, az irodalom hullámvölgybe került, „programtalan, céltalan lendület nélküli l’art pour l’artban rekedt. Új hullámhegy csak akkor indul, ha a Klingsor példáján magunkban felszabadítjuk fiatal, céltudatos, minden problémát vállaló erdélyiségünket.” (*Erdély százszava*) A harmincas évekbeli „új realizmusról” úgy vélte, ha az író erőlteti a valóság ábrázolását, „tudatosan keres (és nem megérez) társadalmi feladatokat, mihelyt nem a maga lelkiismerete, hanem külső szempontok, közönségizlés, politikai vagy világnézeti programok értelmében ír, legmélyebb személyi és legmélyebb társadalmi (emberségi) hivatását adja fel.” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*)

Gondolkodás és öntudat

■ 1921-ben Budapesten kezdett, 1924-ig Kolozsváron, 1927-ig Szegeden folytatott fogorvosi tanulmányait Kolozsváron tudta befejezni. Mivel az Erdélyi Fialatok szervezése, irányítása minden idejét felemésztette, csak 1933-ban jutott diplomához. Magyarországon eközben a régi generáció „»konszolidáció« címén a háború előtti ideológiát – Istenem, hol vagyunk már attól! – igyekszik politikában, irodalomban, társadalomban, közgazdaságban restaurálni. Azt az ideológiát, amely a magyar tragédia fő okozója volt. De, hála Istennek, már alakul az új pólus: a háború utáni magyarszági magyar nemzedék újraértékeli múltját, jelenét, hivatását, és egyre programszerűbb világossággal bontakoznak ki egy új magyar ideológia körvonalai. [...] már ott áll a jövő kapuja előtt egy megtisztult ideológiájú, halálosan komoly felelősséget érző és valló új tábor: az új magyar fiatalság.” (*Pongrácz Kálmán: Fiatal Magyarország*) Az a felkészült, egységes ifjúsági csoport, mely képes volt a kisebbségi társadalom demokratikus átépítésére átfogó tervet készíteni, generációját öntudatos nemzedékké formálni, az Erdélyi Fialatok hasábjain adott hírt magáról. Mire készült ez az ifjúság? Az erdélyi múlt, a kor valósága és az újabb eszmeáramlatok megismerésére, helyes alkalmazási módjaik megtalálására „az ország minden népe és a maguk népe számára. Leteszik az előítéletet, hogy a középosztály helyzeténél fogva hivatott a vezetésre, s hirdetik, hogy másokat irányítani csak szellemi és erkölcsi érték hivatott a közösség bizalmából. Nem parancsolni: *szolgálni* akarnak.” Nem hiszik, hogy ők az erdélyi magyarság, azt hirdetik, hogy a társadalmat nem a középosztály, hanem „*legfőképpen a nép*: a földműves, munkás, az iparos” alkotja. (*Bevezető előadás a marosújvári magyar főiskolások estjén*)

Ha a *Tizenegyek* az irodalmi öntudat kifejezője, az *Erdélyi Fialatok* már a *nemzedéki* öntudat ébresztője volt. A fiatalok antológiája hirdette először, hogy az új irodalom a magyarság „jövőbe néző öntudata” (*Erdélyi antológiák – Erdélyen túl*), Jancsóék lapja pedig ennek az öntudatnak a társadalmivá alakítását vállalta, aminek igénye „a tizenöt korosztály hiánya s az élet önállóságra kényszerítése miatt egyre erősebb. Az anyagi és szellemi problémák intézményeinek szétválasztása lehetővé teszi egy egységes érdekvédelmi front kialakítását világnézeti különbségek túl, az anyagi motívumoktól felszabadult szellemi orientálódás pedig a vizsgáldóság tárgyvilágosságát biztosítja. Hála Istennek, nálunk is kezd kialakulni az az új ifjúsági szellem, amely az uralkodó világnézetek egyoldalúságát látja, és amely mindezek értékes elemeiből akar egy megfelelő új ideológiát alkotni.” (*A mai európai fiatalság útja*) Ám ha a reformot a fiatalság magára vállalta, „hol maradt az

utóbbi tizenkét évben az erdélyi magyar ifjúságnak ez a szükségszerű és nélkülözhetetlen átértékelő munkája? Eltűnt a repatriáló, külföldön tanuló s ott maradó társaival, belefűlt az itthon levők öntudatlanságába. Hol maradt az apáink generációjának ez az értékelése? Visszahúzódott önmagába, megkövült tompa szenvedésében, elsüketült az élet hangjaival szemben” (*Magunk revíziója*), holott az ifjúság ügye a magyarság jövőjének ügye, világnézete összefügg a magyarság „meg nem levő, de születni kellő világlátásával, alakuló programja a nagyon hiányzó erdélyi magyar programmal.” (*Belső revízió és új erdélyi magyar ideológia*)

Azt, hogy „valamit tenni kell”, sokan érezték, benne volt a korszak levegőjében, de hogy mi a teendő, azt Jancsó fogalmazta meg és foglalta rendszerbe. A kisebbség jövőjének biztosítására már a húszas évek derekán készen állt a mentalitást átformáló elgondolásával. Konceptióját a nemzeti önazonosság, az erdélyi történeti hagyomány és a vallásérkölcis alapvetésére építette fel, leszámolva a régi felfogás, nemzetszemlélet, az új helyzetben folytathatatlan életgyakorlat visszahúzó összetevőivel. Gondolatmenete a nemzedék szűkebb köréből induló, a társadalmi egész felé tartó változás öt egymásra épülő ütemét foglalta magában. A reform lépcsőfokain való egyre feljebb jutást nem mechanikus folyamatként fogta fel, a folyamat szakaszai nem különülnek el mereven egymástól, a változás során hatnak egymásra. Az első a *kritikai nemzetszemlélet* megalapozása: a múlt tárgyilagos átértékelése, megtisztulás a mulasztások, bűnök, tévedések felismerésével és a tanulságok levonásával; ez a teológiai-történetfilozófiai gondolat lesz a *Magunk revíziójának* alapeszméje: „kritikai nemzetszemlélet, belső revízió és lelkiismereti magyarság” (*Belső revízió és új erdélyi magyar ideológia*). A második ütem a *faji öntudat* (nemzeti önazonosságtudat) elmélyítése, ami a maga idején az irodalomteremtést heroikus lendületét erősítette. A harmadik fokozat az ennek nyomán kialakuló *irodalmi öntudat*, melynek tartalma a Jancsó által megkülönböztetett erdélyi és székely irodalom népi transzilvanizmusa (a *Tizenegyek*), amit azonban nem követett „hasonló mélységű tudományos, társadalmi, gazdasági és népi öntudat” (*Vádak az erdélyi magyar irodalom ellen*). A negyedik ütem az új *nemzedéki öntudat* (kisebbségi helyzetudat) kialakulása (az Erdélyi Fialatok), ötödikként erre épül a demokratikus, egységes társadalom, szolidáris közgondolkodás, a *népi (társadalmi) öntudat*.

A távozók és a maradók

■ A világháborútól, repatriálástól megtizedelt nemzedék a maradást és az építést szolgálta, mint ahogy a hazatérők is: Benedek Elek, Bánffy és mások. Akik elhagyták Erdélyt, ennek az öntudatos, tette kész fiatalságnak okozták a legnagyobb csalódást, hiszen a távozás egyéni életmegoldása az ő szavuk közösségi hitelét rombolta, az ő munkájuk eredményeit aknázták alá. Az első nagy megrázkódtatást 1929-ben Áprily okozta, aki „nemcsak erdélyi költő volt, de ő volt az erdélyi költő. Generációjából, az először induló erdélyi írósról ő jelentette a legtöbb ember számára Erdélyt. És még valamit. A szent hűséget életünk felismert értelméhez, Erdélyhez.” Jancsó kemény szavakkal kérte számon a költőt: „Kérdem a névtelen magyar százazrek nevében, kiknek életét versben kifejezte, kérdem az erdélyi magyar ifjúság nevében, akinek fiatal álmait összezúzó borzasztó küszködésében az ő szava is lelkünk egyik megtartója, életünk acélozója volt, kérdem minden erdélyi magyar lelkiismeretétől: aki ezt a verset [*Opitz Mártonhoz*] leírta, szabad-e annak elhagyni Erdélyt? Erdély írói hallgatnak, Erdély lapjai hallgatnak. Ki tartja meg a magyar tömegek lelkét, ha vezetői elhagyják? Áprily egy szimbolikus versben ennyi feleletet ad: így akarja a sors. Óh, Áprily Lajos, ki a sorsot idézed, nem érzed, hogy végzetes bűnt követsz el, mikor lelked szava ellen teszel? És nem tudod, hogy a végzetes bűnnek mi a sors törvénye szerinti bűnhődése? Nem érzed, hogy a lelkedet ölj meg, amikor elhagyod Erdélyt?” (*Áprily elmegy*)

Egykori mentora mellett Makkait is az erdélyi példaemberek között tisztelte, kritikusként nyomon követte írói pályáját, a *Magunk revíziója* írója és az *Erdélyi Fiatalok* vezéralakja emberileg is közel került egymáshoz; Jancsó a *Magunk revízióját* a gondolkodás átformálásának rég várt fordulataként, az erdélyi magyar demokrácia hitvallásaként üdvözölte. Amikor Szabó Dezső azzal támadta Makkait, hogy püspöki teendőit elhanyagolja írói munkája miatt, Jancsó megvédte: „ez a beállítás megdöbbentően hasonlít a Makkai itteni ellenségeinek a beállításához, akik az ő nagyszerű működése ellen intrikálva s a »Magyar fa sorsa« miatt dühöngve, ezzel az alattomos váddal akarják kezéből a tollat kiütni.” Amikor súlyos betegen feküdt Budapesten, ismét kiállt mellette: „a szomorú helyzetet egyesek alkalmasnak találták arra, hogy képtelen, súlyosan becsületbe vágó rágalmakat és azt a *Magunk revíziója* írójáról elhíhetetlen hírt terjesszék írásban és szóban, hogy egy ottani püspökségért elhagyni készül Erdélyt”; a hírbe hozott Makkai hazatérve válaszolni fog a távozását jósló vádakra, addig azonban „hallgasson el a felelőtlen sakálvöltözés betegágya körül.” (*A beteg joga*) Amikor azonban valóban sor került lemondására, két egymással szemben álló, egymást kizáró felfogás összecsapása, elhidegüléshez vezető emberi drámája bontakozott ki a felelősség megítélésében. Makkai lemondása „az egyik tény, mely az egész itteni magyarságot érinti, hiszen korszakalkotó egyházi építőmunkájának erdélyi magyar szempontból is felbecsülhetetlen a jelentősége. Állásától való megválása tehát nemcsak egyházi, hanem egyetemes erdélyi magyar veszteség. De ennél sokkal több, sokkal végzetesebb is történt. Megtörtént az elhíhetetlen: Makkai Sándor, a *Magyar fa sorsa* és a *Magunk revíziója* írója itthagya Erdélyt. Expatriált, kivándorolt Erdélyből.” Jancsó a döntést olyan „érthetetlennek, megmagyarázhatatlannak, nem indokoltnak s lelkiismeretünkkel össze nem egyeztethetőnek” tartotta, amivel a kisebbségi közélet nem nézett szembe. „Nem kutatta a kivándorlás okait. Nem mutatott rá, hogy ez a megdöbbentő lépés nem szükségszerű következménye a püspökségről való lemondásának, és hogy eddigi gondolatrendszeréből nemcsak, hogy meg nem indokolható, de azzal szögesen ellentétes. Így annak az eszmének gyengítésére alkalmas (és ezt siettek is kihasználni!), amelybe itteni életakarunk hite kikristályosodott. A kivándorlásával ért csapás nemcsak az, hogy legnagyobb szellemi értékünk hiányzik a fokozódó szükség napjaiban. Nagyobb s hatásaiban kiszámíthatatlan csapás: egy borzasztó példa erkölcsi rombolása akkor, amikor pusztán az erkölcs, a hűség tarthat meg bennünket. A hűség szülőföldünkhöz, itteni rendeltetésünkhöz, önmagunkhoz.”

Azt is kifejtette, csak a tények teljes ismeretében lehet megalapozottan állást foglalni, addig nincs helye találgatásnak, ítélezésnek. „Nem tudhatjuk, milyen lelki okok, milyen belső meghasonlás indíthatta útnak ezt a végzetes lavinát. Nem tudhatjuk, hogy tett-e valamit ennek elkerülésére, akart-e itt maradni Erdélyben egyszerű embernek, közkatonának a kisebbségi sorban. S ha akart, erre a lehetőséget megadták-e neki azok, akik megadhatták?” Marad a rejtély, a titkot azonban „előbb vagy utóbb meg kell tudnia az erdélyi magyarságnak. Tudnia kell, hogy a kiürítésnek, végzetes szellemi meggyengítésének felelőssége kit terhel. Felelnie kell a kivándorolt Makkai Sándornak, felelniök kell mindazoknak, akik tudják.” (*A Makkai-rejtély*) Jancsó magánlevélben is megkísérelte visszatartani Makkait egy „olyan lépéstől, ami szerintem magad, egyházunk és erdélyi magyarságunk szempontjából egyformán helyrehozhatatlan”. Azt sem hallgatta el, ha Makkai elmegy, nem kerülheti el „az őrhely elhagyásának vádját”, ráadásul „mindhárom szempont – egészségéde, egyházadé, az erdélyi magyarságé – azt írja elő: ne hamarkodd el döntésedet, ne teremts most kész helyzetet, mert leveledben feltételezett szándékod magadra, egyházadra, az erdélyi magyarságra egyaránt kiszámíthatatlan csapást hoz. Reád azt a legnagyobbat, ami egy akkora szabású és hivatású embert csak érhet, mint Te, azt, hogy *méltatlan leszel önmagadhoz.*”

Makkai azzal indokolta elhatározását, hogy bár belefáradt, belebetegedett tíz év munkájába, maradt volna, „akarta és próbálta”, de nem volt rá módja, hogy Erdélyben mehesse nyugdíjba, ezért fogadta el a Magyarországról kínáló segítő kezét. Okairól felelősségtudatból hallgatnia kell, és most mégis ő kap leckét felelősségből: „El kell túrnöm ezt a gyalázatot! El kell túrnöm, hogy a fejemhez vagdossák a »méltatlan« eljárás vádját – nekem, Erdélyben! – El kell túrnöm, hogy ti »elvárjátok« tőlem ezt meg azt. Hogy megállapítsátok feltételeit »felemelt fejek« való távozásomnak.” Miután *A Makkai-rejtély* napvilágot látott, azt írta Jancsó: „Úgy a köznek, mint nekem az lett volna az érdekem, hogy rejtélyről, titokról és ítéletről ne legyen szó”, mert ha van rejtély, az a körülményekből fakad, „nem szabad piszkálni, mert súlyos károk nélkül nem lehet felderíteni. Ezért az általad »közéleti szakadéknak« nevezett valamivel szemben az egyedüli helyes teendő a hallgatás. [...] Éppen, mert teljesen igaz, amit írsz: csak a tények és körülmények teljes ismeretében lehet ítélni. Ilyen teljes ismereted, meggyőződéselem szerint, sohasem lehet, s ha volna, akkor éppen elállnál az ítélkezéstől. [...] Kényszerű lemondásom és ezzel igenis szükségképpen összefüggő térbeli távozásom alkalmából nem ítélkezést, hanem elismerést és köszönetet érdemlek, főleg éppen tőletek, akik saját szavaitok szerint szellemi örököseim vagytok.” Úgy vélte, Jancsó és közte végzetes szakadék támadt: a döntést „te »egy borzasztó példa erkölcsi rombolásának« ítéled máris, a tények teljes ismerete nélkül, azt a kényszerű és szomorú eseményt, ami rajtam végbement, mintha én akartam volna, hogy példát adjak vele.”

Válaszában Jancsó nyíltan kimondta, hogy a „borzasztó példa erkölcsi rombolása” nem megelőlegezett ítélet, hanem tény. Ő maga nem ismeri az okokat, Makkai pedig nem látja az erdélyi következményeket. Meggyőződése volt, hogy a „hitet őrő” *Nem lehet* az író „Legtávolabb való kilengése attól a ponttól, amelyen Erdélyben állott. Írása megérthető abból a helyzetből, amelyben íródott, s nem is lett volna körülötte semmi zavar, és senkinek semmiképpen nem is ártott volna, ha azt igazi lírai jellegének megfelelően egy lélek érzelmi kitörésének tekintik. Makkai azonban nem ehhez szoktatta az embereket, és ebből származott legkárosabb hatása: a kisebbségi élet lehetségeségébe vetett hit megingatása. Makkai hirdette mindig a kisebbségi sors méltóságát, erejét, világhivatását. Személye és műve egyik erőt adó, figyelmeztető szimbólumunk volt: Íme, lehet kisebbségi életet élni, és abban lehet gazdag hatású, felfelé ívelő, egészséges életet élni. Eltávóztatása által már sok lélekben megingatta ezt a hitet, újabb írása pedig ezt a folyamatot csak fokozta. Makkai Sándor nem magánember, hanem közszellem és szellemi szimbólum volt, azon kevés mai magyarok egyike, aki munkája sugallata alatt lelkeket tudott az életre megtartani. Cikke ezt a felbecsülhetetlen hatást és erőt rombolta le, vagy gyengítette meg nagyon sok erdélyi magyar életében.” (*A „Nem lehet” vita margójára*) Az erdélyi magyar közvéleményt mélyen megrázó döntés okairól: Makkai meghasonlásáról, egyházon belüli súlyos konfliktusairól, megterhelő működése nyomán kialakult betegségéről, anyósa állítólagos Szigurancá-ügnöki tevékenységéről a *Nem lehet – a kisebbségi sors vitája* (1989) dokumentumgyűjteményében olvassunk.

Hanyatlás és redivivus

■ Elveiből Jancsó később sem engedett. Az 1940 őszétől, a második bécsi döntés után kialakult „új szellemű” közéletben nemcsak az *Erdélyi Fitalok* megszűnése hozott újabb törést élete alakulásában. A jobboldal agresszivitás, a kurzus merevségeit, a karrierizmust, lekezelő bánásmódot látva a társadalmi életben nem kívánt többé részt venni, önkéntes száműzetésbe vonult, az egyetem orvostörténeti intézetében dolgozott. Magányát bizalmatlansága és borúlátása növelte, amivel az események alakulását szemlélte. Az 1944 októberében Kolozsvárra bevonult szov-

jet csapatok állítólagos román feljelentésre mintegy ötezer civilt hurcoltak el a magyar férfilakosságból. Jancsó is köztük volt, a Szovjetunióból egy év után betegen tért haza, a bőrgyár üzemorvosa, majd a Bolyai Egyetem könyvtárosa lett. 1959-ben rosszul menő fogorvosi praxisát államosították, iskolaorvosként alig tudott megélni, rokkantnyugdíját tankönyvszerkesztéssel, korrektúrával egészítette ki. Régióta nem írt, utolsó évtizedét teljes elszigeteltségben töltötte, kiábrándultságát a betegség és a nélkülözés, kirekesztettség, fölöslegességének kínzó tudata fokozta. Hatvannégy évesen trolibusz-balesetben vesztette életét. Hagyatéka negyedfélszáz írást foglal magában. Esszéiből, tanulmányaiból először az *Irodalom és közélet* adott szűkmarkú, cenzúrázott válogatást Mikó Imre gondozásában (1973), majd az *Erdélyi Fiatalok* bezúzásra ítélt dokumentumkönyve (1986), teljes anyagot levelezésének három megjelent (2015, 2016, 2019) és negyedik készülő kötete. Most az *Érték, erkölcs, közösség* gazdag gyűjteménye kínálja az életmű távlatos képét. Az első posztumusz kivéve valamennyi Cseke Péter munkája, akinek nem lehet elég hálás az irodalom- és eszmetörténet a levél- és iratanyag megmentéséért, feldolgozásáért, az írások összegyűjtéséért. A hagyaték a két világháború közti erdélyi magyar művelődés történetének alapvető forrása. Jancsó Béla, az új magyar esszé és az irodalmi hagyomány, reformgondolkodás, nemzetépítés egyedülálló alakja eddig is „vagyonos apáink” közé tartozott, ma már az is látható, hogy miért.

